

De inventieve middeleeuwen

Praktische kennis en kunde
van voor het jaar 1000

RIA PAROUBEK-GROENEWOUD
& CARINE VAN RHIJN (RED.)

De inventie middeleeuwen

Waarschuwing

Er staan allerlei recepten in dit boek die in de middeleeuwen weliswaar buitengewoon zinnig en nuttig werden gevonden, maar waar we tegenwoordig wat voorzichtiger mee zijn. Sommige recepten kunnen gevaar voor de gezondheid opleveren.
Probeer dus niets uit dit boek zelf uit!

De inventieve middeleeuwen

Praktische kennis en kunde van voor het jaar 1000

Ria Paroubek-Groenewoud & Carine van Rhijn (red.)

Hilversum
Verloren
2023

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij financiële steun van de Stichting Arts, Books and Collections, het De Gijselaar-Hintzenfonds, het dr. Hendrik Mullerfonds en het Professor Van Winterfonds.

Shla Gijselaar
Mintzen
De Gijselaar-Hintzenfonds

Hendrik
Muller
fonds

Stichting
Professor van Winter
Fonds

Illustraties op het omslag: Universiteitsbibliotheek Utrecht, Utrechts Psalter, f.59v en Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale, Archivi e Biblioteca, cod. CXXXVI, f. 10v.

ISBN 9789464550856

© 2023 Ria Paroubek-Groenewoud & Carine van Rhijn (red.)

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7
1 Inleiding. De inventieve middeleeuwen Carine van Rhijn	9
2 Verjaag de wolven, klaar de wijn en krijg een stralend gezicht Jutta Lamminaho	20
3 Hoe je alles laat glanzen Irene Bavuso	27
4 Eten aan de vroegmiddeleeuwse keukentafel Jan van Doren	34
5 ‘Eet veel prei in mei!’ en andere nuttige voedingsadviezen Ria Paroubek-Groenewoud	45
6 Medicijn uit eigen (klooster)tuin Claire Burridge	54
7 O Christus, de bijen zwermen! Erik Goosmann	65
8 Het hart van de hop, ingelegd in honing Mariken Teeuwen	72
9 Vrouw, ga niet op het graf van Mac Rustaings staan, want anders... Nike Stam	78
10 Koude rillingen, ik bezweer jullie in de naam van de Heer! Tim Hertogh	88
11 Waarom priesters wèl bidden voor (bruine) bonen Bastiaan Waagmeester	97

12	Wat te doen tegen droogte Rob Meens	104
13	Betaal! Of anders... pak ik mijn wilgentak! Bart Jaski	110
14	Advies uit de hemel Bruno Schalenkamp en Carine van Rhijn	118
15	Vraag het aan de maan Bram van den Berg	124
16	Pechdagen Carine van Rhijn	135
17	Levenslessen waar je op kunt rekenen Rutger Kramer	143
18	Verbouwen met Vitruvius. Recept tegen buikpijn en andere interieuradviezen Irene van Renswoude	154
19	Ik ga op reis neem mee... Sven Meeder	163
20	Slotwoord. Hoe kwamen mensen in de vroege middeleeuwen aan praktische kennis? Marco Mostert	172
	Lijst van gebruikte manuscripten	178
	Over de auteurs	180

Voorwoord

Dit boek is, net zoals de middeleeuwse manuscripten die hier centraal staan, een product van vele handen die het werk niet alleen lichter, maar ook uitermate aangenaam hebben gemaakt. Het begon met een idee op een servetje in een Italiaans restaurant; dat het ooit verder is gekomen dan dat is te danken aan de creativiteit en de inzet van een heleboel mensen.

Om te beginnen willen we daarom het team van auteurs bedanken, dat met groot enthousiasme – en ook nog eens binnen de gestelde tijd! – ideeën heeft aangedragen en hoofdstukken heeft geschreven. Speciale vermelding verdienen Irene Bavuso, die de communicatie met soms wat ondoorgroendelijke Italiaanse bibliotheken mogelijk heeft gemaakt en Marga Overgaag die ons geholpen heeft met chemische terminologie.

Voor het maken van het boek zelf zijn we de mensen van Uitgeverij Verloren dankbaar: Thys Verloren van Themaat voor zijn steun voor het project, Eva Nicole Pool voor haar hulp en antwoord op alle vragen, Patricia Harsevoort voor de vormgeving van het geheel.

Wie boeken met mooie afbeeldingen wil maken heeft financiële steun nodig, en we prijzen ons daarom gelukkig dat maar liefst vier verschillende fondsen dit boek hebben willen subsidiëren. In alfabetische volgorde gaat onze hartelijke dank uit aan de Stichting Arts, Books and Collections, het De Gijselaar-Hintzenfonds, het dr. Hendrik Mullerfonds en het Professor Van Winterfonds.

Ria Paroubek-Groenewoud
Carine van Rhijn

Utrecht, augustus 2023

1 Inleiding

De inventieve middeleeuwen

Carine van Rhijn

Wat doe je als wanhopige ouders als je kind steeds maar niet kan slapen van de akelige dromen? Hoe zorg je ervoor dat je het op een warme dag niet al te heet krijgt? Wat helpt er tegen aambeien? Wat is de beste oplossing er als één van je schapen niet braaf achter de rest van de kudde aan wil wandelen en dus verdwaalt? Dit zou zo een willekeurige greep uit de vragen aan een moderne probleemrubriek kunnen zijn: het zijn stuk voor stuk dingen waar mensen in hun leven van alledag tegenaan lopen, kleine kwesties waarvoor meestal wel een oplossing te vinden valt. Veel van die oplossingen kun je bovendien gewoon aan je eigen keukentafel maken: van munt uit eigen tuin of buurtwinkel valt immers prima thee te trekken die verkohlend werkt op een hete dag, en warme melk met honing laat veel kinderen slapen als een roos.

Dit soort kwesties houdt mensen ongetwijfeld al bezig vanaf het moment dat ze voor kinderen en schapen zorgen, of last hebben van hitte of aambeien. De bovenstaande voorbeelden komen dan ook niet uit een recent damesblad, maar zijn meer dan duizend jaar oud.

Als we ongeveer twaalfhonderd jaar terug gaan in de tijd, belanden we midden in de vroege middeleeuwen, de periode tussen pakweg 500 en 1000 die ook wel bekend staat als de meest duistere en primitieve periode die Europa ooit gekend heeft. Dat idee is niet terecht, maar wel uitermate hardnekkig. Bovendien wordt het ook nog eens flink aangewakkerd door tegenwoordige schrijvers en makers van series, films en videogames: duistere, gewelddadige scenario's met een flinke scheut toverij in ruige landschappen vallen niet aan te slepen, en dit bepaalt in belangrijke mate wat men denkt te weten over deze tijd. We krijgen hier werelden voorgeschoteld die een spiegelbeeld zijn van de onze: de natuur is wild en onaangetaast, echte mannen maken de dienst uit (tenzij er een listige vrouw aan de touwtjes trekt), er lijken nauwelijks regels of wetten te bestaan, en wie zich met hart en ziel voor de goede zaak inzet, zal uiteindelijk winnen. Dit soort beeldvorming heeft allemaal meer te maken met het hier en nu dan met de vroege middeleeuwen. Het gaat hier uiteindelijk niet om historische accuratesse, maar om marketing en om de dromen en behoeften van moderne lezers, televisiekijkers en gamers. De 'echte' vroege middeleeuwen worden daarom op allerlei manieren overstemd door de imaginaire. Daar is natuurlijk niets mis mee, maar het maakt wel nieuwsgierig naar de vraag wat we nou eigenlijk kunnen weten over deze periode zelf. Tussen alle woeste barbaren, plunderende Vikingen en onderdrukte boeren in modderige gehuchten (die er in de vroege middeleeuwen allemaal ook echt waren) zou je bijna vergeten dat er ook nog zo iets was als een leven van alledag, en dat mensen ook toen kinderen, schapen en aambeien hadden.

Het zijn precies die kleine verhalen, de details van de levens van gewone mensen in een ver verleden, die allerlei onverwachte inkijkjes bieden die de grote geschiedenissen in de regel overslaan. We kunnen, als het ware, even aanschrijven aan de keukentafel van een boer, een goudsmid, een bezorgde moeder of een edelman en meekijken met alledaagse (of soms wat minder alledaagse) manieren van denken. Via dit soort kennis over de manier waarop je alledaagse obstakels kunt aanpakken kunnen de vroege middeleeuwen opeens dichtbij en herkenbaar lijken, en het is dan ook verleidelijk om die ruim duizend jaar even te negeren. Iedereen die 's nachts radeloos heeft rondgelopen met een kind dat niet wilde slapen weet onmiddellijk hoezeer elke ouder, middeleeuws of modern, met een oplossing zou zijn geholpen, bijvoorbeeld, en mensen die last hebben van de hitte zullen altijd blij zijn met een gemakkelijk zelf te maken drankje dat verkoeling geeft. Er zit hier alleen wel een adder onder het gras, want het verre verleden is als een vreemd, exotisch land waarin mensen op allerlei manieren fundamenteel anders dachten dan wij.

Waar de oplossing voor het dolende schaap voor ons nog wel herkenbaar is, wordt dat bij de aanpak van het slapeloze kind al een heel stuk lastiger. Voor het schaap dat niet in de kudde blijft wordt aangeraden om zout op de billen te smeren. Schapen likken immers graag aan zout, en als dit schaap dus een eigen afslag neemt, zullen er ongetwijfeld andere schapen achter haar aan lopen zodat ze niet in haar eentje verdwaalt. Een kind met nachtmerries moet echter behandeld worden met geitenhersens die door een gouden ring zijn gehaald: het kind eet daar een stukje van voordat het melk krijgt, en zal daarna vrij zijn van nachtmerries. Deze oplossing klinkt ons waarschijnlijk nogal bizar, onlogisch en ook enigszins smerig in de oren. Dat komt niet omdat vroegmiddeleeuwse ouders dom of vies waren, maar omdat ze een totaal ander referentiekader hadden dan wij. Zonder enige kennis van het be-

Afb. 1 Gestileerde wereldkaart met Azië links, Afrika rechts-boven en Europa rechtsonder. Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug.Perg. 229 f. 183v.

Afb. 2 Illustratie bij Psalm 103. Universiteitsbibliotheek Utrecht, Utrechts Psalter, f. 59v.

strijden van demonen (die naar de opvattingen van de tijd vaak verantwoordelijk waren voor nachtmerries) valt er, bijvoorbeeld, geen touw aan deze oplossing vast te knopen.

Deze herkenbare maar ook zo vreemde wereld is precies waar dit boek over gaat. Aan de ene kant belicht het voor ons herkenbare huis-, tuin- en keuken-oplossingen voor veel voorkomende problemen, en manieren waarop mensen alledaagse (en een enkele keer onaliedaagse of peperdure) dingen maakten. Aan de andere kant laat het zien dat de denkwereld van deze tijd op een totaal andere manier was ingericht dan de onze, zodat we soms een beetje moeite moeten doen om te begrijpen hoe zo'n oplossing ooit serieus kan zijn genomen. Dat ze serieus werden genomen in de tijd waarin ze zijn opgeschreven staat als een paal boven water, want we vinden ze in perkamenten manuscripten die in de vroege middeleeuwen met veel tijd, geld en moeite werden gemaakt.

MANUSCRIPTEN

Het is de moeite waard om wat uitvoeriger stil te staan bij die handschriften, want alle praktische kennis en inventieve oplossingen die in dit boek worden gepresenteerd is afkomstig uit originele Latijnse manuscripten, die in de periode tussen pakweg 750 en 1000 ergens in Europa werden geschreven en soms versierd.

Afb. 3 Een schrijver in het Stuttgart Psalter. Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, cod.bibl.fol. 23, f. 1v.

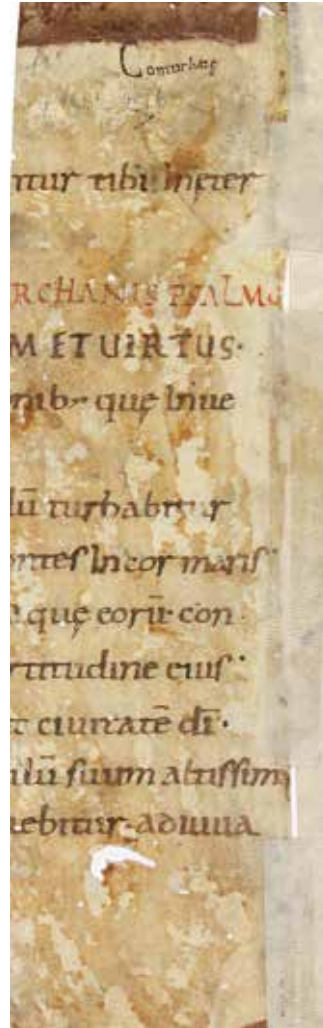
Om te beginnen is het belangrijk om te weten dat manuscripten, ook als ze niet vol versieringen en bladgoud zaten, buitengewoon kostbaar waren. Dat kwam om te beginnen door het feit dat er op perkament werd geschreven, duur materiaal dat door specialisten werd gemaakt van de huiden van met name geiten en schapen, maar in uitzonderlijke gevallen ook wel eens van duif of zeehond. Voor het maken van een codex van een pagina of honderd moest je dus om te beginnen de tot perkament bewerkte huiden van een kleine kudde hebben, en dan was er nog geen letter geschreven. Dat schrijven was weer het werk van andere specialisten, die gewapend met ganzenveer, inkt en een klein krabbertje om fouten te corrigeren de pagina's vulden. Wie een luxe boek bestelde moest ook aan dure verfstoffen zien te komen, plus een illustrator die goed kon tekenen. Het maken van mooi geschreven en rijk geïllustreerde manuscripten was daarmee tijdrovende klus waarin stevig geïnvesteerd moest worden. Het is daarom geen wonder dat het overgrote deel van de duizenden nog bestaande handschriften van voor het jaar 1000 alleen maar tekst bevat, en geen plaatjes.

Daarnaast zijn er enkele belangrijke verschillen tussen onze moderne boeken en de manuscripten uit de vroege middeleeuwen die hier relevant zijn. Waar onze boeken in de regel bedoeld zijn als één geheel, dus bijvoorbeeld bestaan uit één verhaal dat het hele boek vult of een serie hoofdstukken die coherent samenhangen, hoeft dat voor vroegmiddeleeuwse codices helemaal niet het geval te zijn. Een manuscript bestond in de regel uit een serie katernen, die elk bestonden uit vier dubbelgevouwen perkamenten bladen. Zulke eenheden van acht bladen (dus zestien bladzijden) werden aan elkaar genaaid, maar niets weerhield de boekenbezitter ervan om zo'n manuscript weer uit elkaar te halen, uit te breiden met nog wat meer katernen, of samen te voegen met een ander manuscript. Perkament is heel duurzaam en kan tegen een stootje, en dat maakte de inhoud van boeken potentieel flexibel. Omdat zulke boeken probleemloos een paar honderd jaar actief gebruikt konden worden, terwijl de behoeften van lezers in de loop van de tijd veranderden, werd er dus nogal eens gesleuteld aan de inhoud. Waar veel manuscripten gewoon één lange tekst bevatten, kwam het dus ook veel voor

dat er in één band allerlei verschillende teksten bij elkaar werden gebracht waar in de loop van de tijd nog het een en ander aan werd toegevoegd. Zo kon iemand die graag goed op de hoogte was van de laatste stand van kennis over bijvoorbeeld astronomie of tijdrekenkunde de nieuwste teksten (laten) overschrijven, om deze katernen dan aan een al bestaande codex met dit thema vast te naaien. En regelmatig werden de marges en andere lege stukjes van een manuscript gebruikt om handige extra kennis toe te voegen. Een paar leeg gelaten regels was al genoeg om een nuttig recept te noteren, en in de marges van een manuscript kon een schrijver met goede ogen en een fijne pen soms zelfs een heel werk kwijt.

Het belangrijkste aan deze manuscripten is ondertussen iets anders: alles wat we kunnen weten over de cultuur van deze periode weten we omdat het ergens staat opgeschreven. Niets ten nadele van de archeologie natuurlijk, maar wie wil achterhalen hoe mensen dachten, waarom ze die ideeën hadden, en hoe zulke ideeën hun handelen stuurden kan uiteindelijk niet zonder het geschreven woord. Er zijn naar schatting tegen de 10.000 manuscripten of fragmenten van manuscripten bewaard gebleven uit de periode tussen pakweg 500 en 1000, en al deze (delen van) boeken geven ons inzicht in dat verre verleden. Er is natuurlijk heel veel verloren gegaan (de schattingen lopen uiteen van 90% tot 99%), en wat we nog hebben is allerminst netjes verdeeld over Europa, of zelfs maar over de verschillende eeuwen. Oorlog heeft er bijvoorbeeld voor gezorgd dat er van de honderden manuscripten die werden bewaard in Dresden en Chartres nauwelijks meer iets over is, terwijl de bibliotheek van Sankt Gallen sinds de vroege middeleeuwen onverstoort op haar gestaag groeiende boekencollectie heeft gepast. Verder werd er in de Karolingische periode, vanaf ongeveer 750, heel veel meer geschreven dan in de voorliggende Merovingische tijd: van voor 750 hebben we nog een paar honderd (fragmenten van) handschriften, de rest is allemaal van daarna. Dan is het ook nog eens zo dat er vooral werd geschreven in geleerde centra zoals in kloosters en aan koninklijke of bisschoppelijke hoven, wat grote invloed had op wat er precies de moeite van het opschrijven waard werd gevonden. Dat betekent overigens allerminst dat het altijd alleen maar over religie ging.

Maar waar staan we dan met onze interesse in huis-, tuin- en keuken-kennis uit de vroege middeleeuwen? Krijgen we via deze manuscripten wel iets te zien van de wereld buiten die van koningen, monniken en leden van de

Afb. 4 Fragment van een bijbelhandschrift, hergebruikt voor het verstevigen van een ander manuscript – de lijmresten zijn nog te zien. Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug.Fr. 6.

elite? En was het allergrootste deel van de Europese bevolking niet ongeletterd in deze tijd? Op het eerste gezicht zou je inderdaad denken dat de stemmen van al die ongeletterde mannen en vrouwen voorgoed uit de geschiedenis zijn verdwenen, maar bij nadere beschouwing blijkt dat gelukkig mee te vallen. Hoewel het onmiskenbaar waar is dat mondelinge kennisoverdracht de toon zette, hebben de geletterden er gelukkig voor gezorgd dat er stukjes en beetjes handige kennis voor alledaags gebruik bewaard zijn gebleven, en dit is precies het soort kennis dat in dit boek is samengebracht. Voor een deel gaat het hier om materiaal dat (vaak met enige aanpassingen) werd geselecteerd uit oudere boeken, bijvoorbeeld collecties medische recepten, in andere gevallen waren het nieuwe teksten waarmee bijvoorbeeld wiskundeles kon worden gegeven, en vaak komen we ook kleine notities met allerlei handige weetjes tegen in de marges van manuscripten.

Een spreuk of gebed om je bijen te kalmeren, een middeltje tegen koorts, een manier om te ontdekken hoe laat het is op basis van de lengte van je schaduw (zie afbeelding 5), een snel recept om zelf shampoo of gezichtscrème te maken: dit waren allemaal zaken die zowel in intellectuele centra als op het platteland interessant en relevant werden gevonden. Bovendien: dit waren geen gescheiden werelden. Vanuit kloosters werd vaak de pastorale zorg over de kleine gemeenschappen in de omgeving uitgevoerd, en iedere iets grotere nederzetting had

Afb. 5 Een zogenaamd horologium, waarmee je kunt vaststellen hoe laat het is op basis van de lengte van je schaduw [in voeten] per maand van het jaar. Een 'uitvinding' uit de Late Oudheid, die in de vroege middeleeuwen nog veelvuldig werd gebruikt. München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14456, f. 70r..

vanaf ongeveer het jaar 800 een geletterde lokale priester die in ieder geval een aantal boeken had, en goed genoeg was opgeleid om zijn gemeenschap op alle mogelijke manieren van advies te voorzien. Het is niet voor niets dat we juist in handboeken voor priesters regelmatig praktische kennis tegenkomen: een enkel recept, een lijstje ongeluksdagen, of gebeden om te zorgen dat het niet te veel of te weinig regent, voor al dit soort dingen kon een ongeletterde man of vrouw die zelf geen oplossing bij de hand had terecht. Ondertussen zal er ook allerlei kennis de omgekeerde weg hebben afgelegd, waarbij een geletterde monnik of priester snel iets handigs in een marge opschreef dat hij van een lokale boer had gehoord. Het recept voor dwalende schapen dat hierboven al is genoemd klinkt als iets dat uit het leven is gegrepen, en op dezelfde manier vinden we aanwijzingen om te zorgen dat de wolf van je kudde afblijft, middeltjes voor als je varkens moeten hoesten en andere inventieve manieren om mens en dier gezond te houden.

OUDE KENNIS, NIEUWE KENNIS

Wie gelooft in de mythe van de duistere, primitieve vroege middeleeuwen zal ook van mening zijn dat er in deze tijd sprake was van culturele stagnatie of zelfs ineenstorting. In het kielzog van de achttiende-eeuwse historicus Edward Gibbon en zijn beroemde zesdelige werk *On the decline and fall of the Roman Empire* uit 1776 wordt de Romeinse cultuur vaak gecontrasteerd met wat er daarna kwam: licht en duisternis, hoge cultuur en primitiviteit, inventiviteit en stilstand. Historici zijn hier al lang op teruggekomen, al is de vraag over hoe het West-Romeinse Rijk nu precies in de wereld van de vroege middeleeuwen veranderde nog steeds het onderwerp van levendige debatten. Waar men het over het algemeen wel over eens is, is dat we hier niet te maken hebben met een plotselinge val of ineenstorting, maar met een lang en geleidelijk transformatieproces. De erfenis van de laatantieke wereld speelde daarbij een belangrijke rol: de Merovingische koning Clovis (ca. 500) werd bij zijn doop expliciet vergeleken met keizer Constantijn de Grote, en Einhard, biograaf van Karel de Grote (ca. 800) keek de kunst in ieder geval gedeeltelijk af bij de keizersportretten die Suetonius (ca. 100 AD) schreef. Vanaf de achtste eeuw zien we bovendien een enorme nieuwsgierigheid naar allerlei soorten kennis ontstaan. Er werden kapitalen geïnvesteerd in boeken, monniken werden op pad gestuurd om weinig bekende kloosterbibliotheken te doorzoeken op onbekende teksten, en zowel perkamentmakers als *scriptoria* (schrijfcentra) draaiden overuren om aan de grote vraag naar interessante teksten te voldoen. Op deze manier is een heel groot deel van de werken uit de Oudheid gered door leergierige middeleeuwen: ze werden gekopieerd op robuust perkament (originelen waren vaak geschreven op het veel vergankelijker papyrus) en opgeborgen in een degelijke kloosterbibliotheek. Daarom hebben we deze boeken nog steeds.

Er bestond dus een bijzondere interesse in kennis uit de Oudheid, zelfs in het soort werken waarin bijvoorbeeld Romeinse goden of andere pre-Christelijke motieven belangrijk waren, maar, zo werd geredeneerd, die mensen konden het ook niet helpen dat ze voor de geboorte van Christus leefden. Een beetje geleerde was bovendien dermate goed geschoold dat hij (het waren in de regel mannen) wel opgewassen was tegen opvattingen die niet binnen

Wat doe je als je buikpijn krijgt van de verbouwings-stress? Hoe bereid je je voor op een lange reis? Wat doe je om ruzie op te lossen, hoe zorg je dat je sieraden er duurder uitzien dan ze zijn, en op welke manieren kun je proberen om het noodlot naar je hand te zetten? De middeleeuwen, en al helemaal de periode voor het jaar 1000, staan niet bepaald bekend als een tijd van grote kennis en kunde. Maar is dat wel terecht? Voor dit boek zijn bijna twintig specialisten op het gebied van de vroegmiddeleeuwse geschiedenis de vaak meer dan 1000 jaar oude manuscripten ingedoken om te laten zien hoe er in deze tijd op praktische en inventieve wijze werd omgegaan met alledaagse vraagstukken. Dat leidt tot verhalen die herkenbaar maar soms ook vreemd zijn: alledaagse problemen van duizend jaar geleden zijn vaak niet heel anders dan de onze, maar dat geldt lang niet altijd voor de oplossingen.

